

Blandt sprogets kimærer

Af Jørgen Schack

1. Indledning

Emnet for denne artikel er den noget uensartede gruppe af dannelser der i nyere nordisk sprogvidenskab¹ sammenfattes under betegnelsen *teleskopord*, men som også er kendt under en række andre betegnelser, hvoraf *blend* og *portmanteauord* nok er de mest udbredte. Betegnelsen *teleskopord* skyldes at ord af denne type i reglen karakteriseres som elliptiske dannelser, nemlig som ellipser der er opstået ved den særlige form for reduktion der kaldes *teleskopering*: et komplekst leksems led skydes ind i hinanden med det resultat at noget af udtrykkets mellemste del forsvinder. Mønstereksemplet er ordet *motel*, som skal være dannet ved teleskopering af sammensætningen *motorhotel*, altså: *motel* < *mo(torho)tel*.

Denne karakteristik af ordtypens genesis forudsætter strengt taget at der i hvert enkelt tilfælde har foreligget en ellipsebase, dvs. et længere, fuldstændigt udtryk med samme betydning som det nye udtryk. I visse tilfælde er det imidlertid vanskeligt at finde eller rekonstruere en plausibel ellipsebase, altså et fuldstændigt udtryk, i form af en reel eller latent² sammensætning eller ordgruppe, som kan tænkes at være udgangspunktet for det nye udtryk: ordet *vekao*, der er dannet af *ve-* fra *vegetabilsk* + *-kao* fra *kakao*, ligner således umiddelbart et teleskopord, men viser sig ved nærmere eftersyn at savne de træk som ellers er kendetegnende for elliptiske dannelser (jf. nedenfor).

Teleskopordene er nært beslægtet med de såkaldte ordkontaminationer, dvs. dannelser der er opstået ved (ubevidst) sammenblanding af to indholdsmæssigt beslægtede ord. Det der formelt ytrer sig som en sammenblanding eller fusion af etablerede udtryksstørrelser, afspejler i nogle tilfælde et tilsvarende forhold på indholdssiden, nemlig en art fusion af etablerede indholdsstørrelser, fx *tomoffel* 'krydsning mellem tomat og kartoffel', *smulgubbe* (svensk) 'krydsning mellem skovjordbær (*smultron*) og jordbær (*jordgubbe*)', *shoat* (engelsk) 'krydsning mellem får (*sheep*) og ged (*goat*)'. I tilfælde som de netop nævnte synes det mønster som kendes fra kontami-

nationerne, bevidst at være brugt til at kode en særlig relation mellem indholdsstørrelserne, nemlig gensidig forudsætning. I en dannelselse som *tomoffel* er de to indholdsstørrelser 'tomat' og 'kartoffel', ligesom de to udtryksstørrelser *tom-* og *-offel*, således på én gang forudsættende og forudsatte. I mange tilfælde har fusionen af udtryksstørrelser dog ikke noget tydeligt indholdsmæssigt korrelat, idet relationen mellem indholdsstørrelserne her svarer til hvad der normalt udtrykkes ved traditionel sammensætning, nemlig ensidig forudsætning, fx *Sexikon* 'sexleksikon', eller forudsætningsfri forbindelse, fx *Vitaminerale* 'en kombineret vitamin- og mineralpille'.

2. Ellipse

Ellipse (dvs. *ordellipse*) kan defineres som 'udeladelse af dele af et udtryk der resulterer i et nyt, kortere udtryk som (a) rummer mindst én sekvens (dvs. et sammenhængende afsnit på mere end ét grafem eller fonem) af det fuldstændige udtryk, og som (b) udlæses som det skrives' (jf. Spang-Hanssen 1981: 7 ff.).

Med denne definition, der alene vedrører det udtryksmæssige, kan vi udelukke bl.a. (a) de såkaldte initialord, fx *hiv* < *h(uman) i(mmune defici-ency) v(irus)* og *Nato* < *N(orth) A(tlantic) T(reaty) O rganization)*, og (b) de rent skriftsproglige forkortelser, fx *dir.* < *dir(rektør)* og *årg.* < *årg(ang)*.

Til definitionen kan føjes yderligere to kriterier, jf. Hjelmlev (1963: 60):

Også i disse tilfælde [*(automo)bil*, *fly(vemaskine)* mfl., min anm.] eksisterer i regelen den kortere form side om side med den længere og har i regelen ikke nogen anden betydning; den korte form er egentlig ikke et nyt tegn, men kun en tegnvariant. Den står ganske på linie med skriftsprogets forkortelser. Iøvrigt er det værd at lægge mærke til, at den slags dannelser, i modsætning til så mange andre sproglige dannelser, foretages med fuld bevidsthed, ved en viljesbestemt indgriben i sproget.

Det elliptiske udtryk har normalt samme grundbetydning som sit ikke-elliptiske ophav: det nye elliptiske udtryk *mobil* (sb.) har samme denotation³ som det ældre fuldstændige udtryk *mobiltelefon*. En ombytning af *mobil* og *mobiltelefon* kan højst medføre en stilistisk forskel, og de to ord må derfor betragtes som frie varianter.⁴ Hvad forskellen i stilistisk værdi

angår, er det som bekendt ofte sådan at det elliptiske udtryk har en uformel eller dagligdags valør mens det ikke-elliptiske opfattes som neutralt, jf. ordpar som *deo* : *deodorant*, *kondi* : *kondition*, *niko* : *nikotin*, *pils* : *pilsner*.

Endelig er ellipser forsætlige, uorganiske dannelser. Reducerede former der må tilskrives naturlig nedslidning, fx svagtryksudviklinger som *bryggers* < *bryggerhus* og *onsdag* < *Odins dag*, falder således uden for definitionen.

2.1 Reduktionstyper

Der kan overordnet skelnes mellem tre former for reduktion, nemlig:

initial reduktion, der består i at noget af begyndelsen af det fuldstændige udtryk udelades

medial reduktion, der består i at noget af den mellemste del af det fuldstændige udtryk udelades

final reduktion, der består i at noget af slutningen af det fuldstændige udtryk udelades.

Hertil skal føjes at der sporadisk forekommer dannelser som er opstået ved kombination af de tre overordnede reduktionstyper. Ved kombination af initial og final reduktion opstår de meget sjældne midtord, fx *komp* < (*ak*)*komp*(*agnement*), jf. Leira (1992: 45-46). Inden for det tekniske ordforråd finder man eksempler på meget omfattende reduktioner, fx *ibuprofen* < *i(so)bu(tyl)fen(yl)pro(pionsyre)*. I nogle tilfælde, fx det netop nævnte, er reduktionen suppleret med omstilling af stavelser.

2.2 Det udeladte

Det »noget« der udelades ved de forskellige former for reduktion, svarer i nogle tilfælde til et eller flere morfemer. Det nye ordudtryk der opstår som følge af reduktionen, vil i sådanne tilfælde udtryksmæssigt svare til et eller flere velkendte morfemer, i reglen dog kun ét: det nye frie morfem *kemo* 'kemoterapi' svarer udtryksmæssigt til præfikset *kemo-* 'kemi-' osv.

I mange tilfælde respekterer reduktionen imidlertid ikke morfemgrænserne, idet det der udelades kan være et morfemfragment, fx *cho-ko(lade)*, *manus(kript)*; et eller flere morfemer + et morfemfragment, fx *(auto-mo)bil*, *pils(n-er)*, *kat(a-lys-ator)*; to morfemfragmenter, fx *mo(tor- ho)tel* osv. Den eneste begrænsning for reduktionens omfang synes at være at det der står tilbage efter at reduktionen har fundet sted, skal være et muligt ordudtryk, dvs. et ordudtryk som er i overensstemmelse med sprogets regler for stavelsesbygning.

Final reduktion er et forholdsvis produktivt mønster i dansk. Af eksempler fra de seneste år kan nævnes *info < info(rmation)*, *kat < kat(aly-sator)*, *prof < prof(essionel)*, *retro < retro(spektiv)*, *tele < tele(objektiv)*.

Initial reduktion spiller derimod ikke nogen nævneværdig rolle i dansk orddannelse. Antallet af etablerede eksempler er meget beskedent, fx *bil < (automø)bil*, *fax < (tele)fax*, *dozer < (bull)dozer*.

Kontekstuelt betinget udeladelse af en sammensætnings adled kan normalt ikke betegnes som ellipse. Ord som *rækkehus* og *hus* er ikke tegnvarianter selv om de i en specifik kontekst, fx *et rækkehus ... huset*, meget vel kan have identisk reference. De to ord har ikke samme denotation, men indgår i en hyponymirelation. Egentlige tegnvarianter kan derimod opstå ved udeladelse af en sammensætnings kerneled, fx *diesel < diesel(olie)*, *mobil < mobil(telefon)*, *transistor < transistor(radio)*.

Hvad medial reduktion angår, må der skelnes mellem to undertyper, nemlig mellemledsellipse og teleskopering.

2.3 Mellemledsellipse

Medial reduktion rammer som nævnt den mellemste del af det fuldstændige udtryk, og det der står tilbage, udgøres således af noget af dette udtryks begyndelse + noget af dets slutning. Til denne form for reduktion hører de såkaldte mellemledsellipser.

Ved mellemledsellipse forstås normalt udeladelse af kerneledet i et sammensat førsteled, altså fx

oliemaleri < oliefarve + maleri
sesambolle < sesamfrø + bolle
solsikkebrød < solsikkekerne + brød

Det kan dog diskuteres om ikke også udeladelse af adledet i et sammensat sidsteled må betragtes som mellemlidsellipse, fx

diplomatplade < *diplomat* + *nummerplade*
motorcykelkort < *motorcykel* + *kørekort*

Det der taler for også at regne sådanne dannelser som ellipser, er at fx *diplomatplade* og *diplomatnummerplade*, i modsætning til fx *hus* og *rækkehus*, må betragtes som ægte tegnvarianter.

2.4 Teleskopord

Ved teleskopering forstås som nævnt den særlige form for reduktion der består i at et komplekst leksems led skydes ind i hinanden med det resultat at noget af udtrykkets mellemste del forsvinder. Den formodede ellipsebase er typisk en sammensætning, men kan også være et ordgruppeleksem i form af en attributivforbindelse.

Når man normalt skelner mellem teleskopord og mellemlidsellipser, skyldes det at de sidstnævnte dannelser opstår ved udeladelse af et etymologisk led. Mellemlidsellipser kan derfor normalt kun skelnes fra ikke-reducerede sammensætninger ved at man ved analysen kan indkatalysere et logisk underforstået led. Teleskopord er derimod kendetegnet ved at reduktionen oftest rammer en del af begge led, og ved at den ikke respekterer morfemgrænserne (jf. Malmgren 1994: 72-73). Teleskopord fremtræder derfor typisk som dannelser bestående af en initial + en final udtrykssekvens:

faktion < *faktum* + *fiktion*
Chocolait ® < *chocolat* + *au lait*
Infononce ® < *information* + *annonce*
Kodamid ® < *kodein* + *salicylamid*
Marmoleum ® < *marmor* + *linoleum*
minarine < *minimum* + *margarine*
solublet < *solubel* + *tablet*
stagflation < *stagnation* + *inflation*
vekao < *vegetabilsk* + *kakao*
venyle < *vene* + *kanyle*

I nogle tilfælde er det ene led repræsenteret i sin fulde udstrækning, men på en sådan måde at det er fælles med det andet led om et eller flere udtrykselementer, fx

glokal < *global* + *lokal*
radiot < *radio* + *idiot*
Sexikon (bogtitel) < *sex* + *leksikon*

I andre tilfælde er begge led repræsenteret i deres fulde udstrækning, idet de er fælles om en udtrykssekvens, typisk første leds sidste stavelse og sidste leds første stavelse:

Danmarketing ® < *Danmark* + *marketing*
Pizzalami ® < *pizza* + *salami*
pornovelle < *porno* + *novelle*
prokain < *pro-* 'i stedet for' + *kokain*
Slambulance (set på et slamsugningskøretøj) < *slam* + *ambulance*
Vitamineral ® < *vitamin* + *mineral*

Som det fremgår af eksemplerne, er denne form for teleskopering nært beslægtet med det fænomen der traditionelt kaldes *haplogogi*, fx

mineralogi < *mineralologi*
tragikomisk < *tragikokomisk*

I enkelte tilfælde, fx *Sporhund* ® 'medlem af Den Danske Ordbogs frivillige informantkorps', er begge led ligeledes fuldt repræsenteret, men kun i den grafiske manifestation. *Sporhund* adskiller sig i øvrigt fra de ovennævnte eksempler ved at den dårlig kan være dannet ved teleskopering, idet den latente ellipsebase vel må være sammensætningen *ordsporhund*. Udtrykket må i stedet siges at være dannet ved interkalering, altså: *spor...hund* + (*or*)*d*.

En del dannelser består ligesom *Sporhund* ikke af lige netop en initial + en final udtrykssekvens, men har ikke desto mindre så meget til fælles med teleskopordene at de ofte bliver behandlet sammen med disse, fx

Benelux < *Be(lgien)* + *Ne(derland)* + *Lux(embourg)*
Influvac ® < *influenza* + *vaccine*
modem < *modulator* + *demodulator*

nitrofoska < *nitrogen* + *fosfor* + *kalium*

Velcro ® < *velours* *croché*

De nævnte dannelser er altså strengt taget ikke teleskopord, men vil dog nok kunne karakteriseres som en slags ellipser, fx *Benelux* = *Belgien-Nederland-Luxembourg*.

I visse tilfælde er det dog som allerede nævnt vanskeligt at rekonstruere en bare nogenlunde plausibel ellipsebase. Det er således tvivlsomt om dannelser som *vekao* 'en slags erstatningschokolade eller -kakao'⁵ og *venyle* 'steril ampul til opsamling af blod med henblik på undersøgelse af bakterieindhold' er dannet ved teleskopering af henholdsvis *vegetabilsk kakao* og *venekanyle*.

3. Kontamination

Ved *kontamination* forstås traditionelt en særlig form for fortalelse der opstår som følge af iver, uopmærksomhed eller – i værste fald – regulær ubehjælpssomhed hos den talende. Man skelner som bekendt mellem ordkontamination 'sammenblanding af to ord til et tredje', fx *gavstrik* < *gavtyv* + *galgenstrik*, og syntaktisk kontamination 'sammenblanding af to faste syntaktiske forbindelser til en tredje', fx *stille spørgsmålstegn (ved noget)* < *stille (et) spørgsmål (til nogen)* + *sætte spørgsmålstegn (ved noget)*.

Kontamination er ifølge Hjelmlev en af de tre hovedformer for analogidannelse (tegnpåvirkning); de to andre er udjævning og proportionsdannelse. Kontaminationer opstår ved at »to led i et paradigme blandes sammen til ét« (Hjelmlev 1963: 56), dvs. ved sammenblanding af to størrelser der i en given kæde har samme distribution. De størrelser der blandes sammen i ordkontaminationer, vil derfor normalt tilhøre samme ordklasse, og de vil desuden typisk høre hjemme i samme semantiske felt, fx *plasse* < *pleje* + *passe*.

Jespersen (1969: 282) har givet følgende bud på hvordan fænomenet kontamination (her kaldet »blending«) kan forklares sprogspsykologisk:

In speaking, the mind is occupied not only with the words one is already pronouncing or knows that one is going to pronounce, but also with the ideas which one has to express but for which one has

not yet chosen the linguistic form. In many cases two synonyms will rise to the consciousness at the same time, and the hesitation between them will often result in a compromise which contains the head of one and the tail of another word.

En beslægtet forklaring finder man hos Vilhelm Andersen i afhandlingen *Gentagelsen. En sproglig studie*, der rummer den vistnok tidligste redegørelse for fænomenet på dansk grund:

Betingelsen for at denne, den egentlige tautologiske konfusion, kan indtræde, er, at der til det sproglige udtryk af eet begreb på een gang frigør sig to ord i den talendes bevidsthed, som samtidig stige op til tændernes gærde. Hvis man da ikke benytter dem bægge (i så fald fremkommer en tautologisk sammenstilling), kan det ske, at tungen, før tanken har fået tid til at vælge og vrage, har amalgameret dem og sat et nyt ord i verden, som i sig indeholder noget af det ene og noget af det andet, en sproglig kimære (..), som dog sjældent frister nogen længere tilværelse (Andersen 1890-92: 220-221).

Den form for analogi der sigtes til i beskrivelsen af kontaminationsdannelser, er normalt af indholdsmæssig art, nemlig synonomi. Associative (paradigmatiske) relationer kan imidlertid bero på såvel indholdsmæssig som udtryksmæssig analogi (jf. Saussure 1949: 174). De såkaldte folke-etymologier er således typisk karakteriseret ved en vekselvirkning mellem indholdsmæssig og udtryksmæssig analogi: *karakterer*, *manuskript*, *svampignon*, *undervisitet* o.m.a. Associationer der udelukkende beror på udtryksmæssig analogi, finder man vistnok kun i ordspil, fx *Ceres pilsner – værtens bedste øl*. Også i kontaminationsdannelser spiller udtryksmæssig analogi ofte en fremtrædende rolle. Harald Hundrup (1935: 63) har således gjort opmærksom på at man i en mængde tilfælde, foruden den indre sammenknytning gennem betydningen, finder »ydre Ligheder mellem Komponenterne, der har virket befordrende med«, fx *kvammel* < *kvalm* + *vammel* og *vendemaske* < *vendekåbe* + *rendemaske*. Et tilsvarende forhold kan iagttages i en lang række af de bevidst dannede teleskopord, jf. eksempler som *Chocolait*, *glokal*, *radiot*, *Sporhund* samt de mange haplogogilignende dannelser.

4. Blends

Den proces hvorved teleskopord (i det følgende: *blends*) opstår, beskrives i den engelsksprogede orddannelseslitteratur normalt ikke som en form for reduktion, men som en form for kombination. Således fx hos Lehrer (1996: 360), der karakteriserer blends som »combinations consisting of less than full morphemes«. Bauer betoner i sin definition (1983: 234) desuden den ejendommelige vekslen mellem opacitet og tranparens som følger af at blends er dannet ved kombination af fragmenterede tegn:

A **blend** may be defined as a new lexeme formed from parts of two (or possibly more) other words in such a way that there is no transparent analysis into morphs. The question of analysis into morphs is the awkward part of this definition, since in many cases some kind of analysis can be made: for example, in some instances at least one of the elements is transparently recoverable.

Blends er per definition komplekse dannelser, men adskiller sig fra normale komplekse ord, dvs. sammensætninger og afledninger, ved at de ikke kan segmenteres i sekvenser af intakte morfemer. Denne uregelmæssighed er medvirkende til at blends i højere grad end regelmæssigt dannede sammensætninger og afledninger egner sig til at blive registreret som varemærker: For at kunne registreres skal et varemærke have det der i varemærkeloven kaldes *fornødent særpræg*. Et sådant særpræg har fx *Influvac*, hvorimod sammensætningen *influenzavaccine* savner enhver form for særpræg.

4.1 Syntagmatiske vs. associative blends

Algeo (1977) inddeler med udgangspunkt i distinktionen mellem syntagmatiske og associative (paradigmatiske) relationer kategorien blends i to underkategorier, som han følgelig kalder henholdsvis *syntagmatiske blends* og *associative blends*.

De syntagmatiske blends er dannelser der med rimelighed kan betragtes som reduktioner af reelle eller latente syntagmer (sammensætninger eller attributivforbindelser), og som derfor med rette kan betegnes som *teleskopord*:

A syntagmatic blend is the combination of two forms that occur sequentially in the speech chain. Although such forms are usually classified as blends, and are therefore so treated here, a consistent taxonomy would regard them merely as contractions (Algeo 1977: 56).

Til denne kategori hører formentlig dannelser som *motel* (= *motorhotel*), *radiot* (= *radioidiot*, jf. fx *fagidiot* og *sportsidiot*), *pornovelle* (= *pornonovelle*), *Sexikon* (= *sexleksikon*).

De associative blends karakteriserer Algeo på følgende måde: »An associative blend, in contrast to a telescope word, has two or more etyma that have been linked in the wordmaker's mind and thence in his language« (ibid.: 57). Denne form for blends er altså, ligesom kontaminationer, analogidannelser, og adskiller sig kun fra de sidstnævnte ved at de normalt er dannet med forsæt. Til denne kategori hører formentlig dannelser som *faktion*, *glokal*, *stagflation*. Også ældre dannelser som verbet *stæse* (se ODS) og det nyttige, men glemte adjektiv *sæt* 'som har fået tørsten slukket' (< *sat* + *mæt*)⁶ synes at høre hjemme i denne kategori.

Det bør understreges at det i visse tilfælde er vanskeligt at skelne de to underkategorier fra hinanden, idet grænserne for hvad der vil kunne opfattes som latente syntagmer, jo er ganske vide.

Den proces hvorved syntagmatiske blends opstår, har konsekvenser for komponenternes (tegnfragmenternes) rækkefølge. Rækkefølgen er her på ingen måde tilfældig, men svarer til leddenes rækkefølge i de respektive ellipsebaser: sammensætningen *motorhotel* kan ved teleskopering reduceres til *motel*, men ikke til »hotor« osv. Reduktionens omfang (dvs. hvor stor en del der er tilbage af ellipsebasens konstituent) er ikke på samme måde forudsigelig, idet den må tilskrives faktorer som eufoni og transparens. I associative blends er rækkefølgen ikke fast, men bestemmes, ligesom reduktionens omfang, alene af de sidstnævnte faktorer. Det skal bemærkes at visse associative blends, fx *glokal* og *stagflation*, kan analyseres på to måder. Umiddelbart mest nærliggende er vel *glokal* < *glo(bal)* + (*lo*)*kal* og *stagflation* < *stag(nation)* + (*in*)*flation*. Men også *glokal* < *glo...al* + (*lo*)*k(al)* og *stagflation* < *stag...ation* + (*in*)*fl(ation)* må siges at være mulige analyser.

5. Relationsarter

Langt de fleste sammensætninger i dansk er som bekendt af den type der kaldes *determinative sammensætninger*, dvs. sammensætninger bestående af et adled (det forudsættende led) + et kerneled (det forudsatte led). Leddenes rækkefølge er med ganske få undtagelser fast: førsteleddet er adled, sidsteleddet er kerneled, og det begreb som den sammensatte helhed betegner, er således et hyponym til sidsteleddets begreb, fx *asparges-kartoffel* 'en slags kartoffel', *gammelklog* 'som er lidt for klog og fornuftig i forhold til sin alder', *højrrød* 'stærkt rød', *menneskeabe* 'menneskelignende abe'.

I de såkaldte kopulative sammensætninger (også kaldet *dvandvasammensætninger*) er sammensætningsleddene indholdsmæssigt sideordnede, forstået på den måde at den sammensatte helhed betegner summen af førsteleddets og sidsteleddets begreb, fx *jæger-samler* 'person der ernærer sig ved jagt og indsamling', *køkken-alrum* 'kombineret køkken og alrum', *rød-hvid* 'som er rød og hvid', *tæt-lav* 'som er tæt og lav'.

Substantiviske kopulativsammensætninger er meget sjældne i dansk. Sammensætninger som *digterpræst*, *enkedronning* og *mesterkok*, der ofte anføres som eksempler på denne type, er vistnok determinative snarere end kopulative, idet det også i disse tilfælde er mest nærliggende at opfatte sidsteleddet som kerneled, altså fx *digterpræst* 'præst som også er digter' snarere end 'person som både er digter og præst' (jf. Diderichsen 1962: 157, 240).

Mere overbevisende eksempler på sideordning finder man i de sammensatte førsteled i sammensætninger som *grave-læsse-maskine*, *hjer-te-kr-sygdom*, *køle-varme-taske*, *læbe-gane-spalte*, *nikkel-kadmium-batteri*. De begreber som det sammensatte førsteleds konstituenten betegner, indgår ikke en forudsætningsforbindelse, men står hver især i samme forhold til en tredje størrelse, nemlig sidsteleddets (kerneledets) begreb: *grave-læsse-maskine* 'maskine som både kan grave og læsse' osv.

De lidt hyppigere adjektiviske kopulativsammensætninger har på samme måde som fx *grave-læsse-* og *nikkel-kadmium-* funktion som forudsættende led i mere komplekse helheder: *tæt-lav bebyggelse* 'bebyggelse som er tæt og lav' osv.⁷

5.1 Ledstilling

I determinative sammensætninger er leddenes rækkefølge som nævnt fast: kerneleddet står sidst. Undtagelser fra denne regel finder man stort set kun i sammensatte stednavne som fx *Brøndbyøster* og *Vridsløselille* (jf. fx Diderichsen 1962: 242 f.).

Da der i kopulative sammensætninger ikke foreligger nogen forudsætningsforbindelse mellem leddene, kan der ikke ud fra indholdet gives regler for leddenes rækkefølge. Ledstillingen følger her som hovedregel vægtprincippet: det tungeste led står sidst.

Kristen Møller har i en afhandling med titlen »Konverterede sammensætninger« (Møller 1977) samlet og beskrevet en lang række sammensætninger der udmærker sig ved hver især at have en mere eller mindre synonym sideform med omvendt ledstilling. En stor del af Møllers eksempler er ikke overraskende kendetegnet ved at relationsarten ikke er entydig, fx *hvirvelstrøm* : *strømhvirvel*, *muldsand* : *sandmuld*, *rintåge* : *tågerim*, *strømpebukser* : *buksestrømper*, *vimpelpose* : *posevimpel*.

Under overskriften »Kopulative sammensætninger« finder man bl.a. sammensætningsparret *harekanin* : *kaninhare* med følgende kommentar:

Som et kuriosum kan her anføres et dvandva-tilfælde fra dyreverdenen med en direkte saglig begrundelse for begge former. I en notits, hvori et af naturens luner omtales, står som billedunderskrift 'Bjarne Hagen med sin *harekanin* eller *kaninhare*, om man vil'. B.H. har parret en hanhare og en hunkanin, og afkommet viser blandingstræk (påstår han). (ibid.: 135).

Af andre eksempler med en tilsvarende saglig begrundelse for begge former kan nævnes sammensætninger som *fåreged* 'blandingsdyr (kimmære) som er skabt ved at blande celler fra befrugtede fåre- og gedæg' og *rughvede* 'kornsart som er opstået ved krydsning af slægterne rug og hvede'. I disse tilfælde forekommer de logisk mulige varianter med omvendt ledstilling, altså *gedefår* og *hvederug*, dog vistnok ikke.

Omvendt kan man finde eksempler på synonyme sideformer med omvendt ledstilling i tilfælde hvor den saglige begrundelse savnes, nemlig i sammensætningspar som *kvædeæble* : *æblekvæde* 'varietet af kvædetræ

med æblelignende frugter' og *kvædepære* : *pærekvæde* 'varietet af kvædetræ med pæreformede frugter'.⁸ Blandt botanikere bruges dog i dag vistnok kun de former der efter de ovennævnte principper for leddenes rækkefølge må betragtes som de naturlige, nemlig *æblekvæde* og *pærekvæde*.⁹

Tydelige indholdsmæssige paralleller til sammensætninger som *fåreged* og *rughvæde* finder man i en række dannelser der nøje svarer til Algeos karakteristisk af associative blends:

*Holder de svenske frugtforædlingsforsøg, hvad de lover, vil man i frugtforretninger om nogle aar kunne købe kvæbler og pæbler (...). De svenske forsøg ledes af docent Nils Nybom og foregaar paa Balsgaard ved Kristiansstad. Det er her lykkedes at krydse et æble med en pære og herved faa et afkom frem, som de har givet navnet: pæble. (...). Kvæblet er opstaaet som en krydsning mellem et æble og en rosenkvæde. Det skulle gerne faa æblets konsistens og kvædens citrusmag, hvilket vil sige at det kommer til at smage noget i retning af en appelsin.*¹⁰

I England har landbrugsindustrien udviklet en *churkey*. Så vent og se, om lidt får vi en *kylkun* her. En *churkey* er, som navnet siger, en mellemting mellem en *chicken* og en *turkey* (kylling og kalkun). Den siges at have facon som en kalkun, størrelse som en kylling og smag som en gammeldags møddingfugl.¹¹

En *tomofel* er halv tomat og halv kartoffel. Planten har arveanlæg – gener – fra begge planter, men ligner ingen af dem. Den er en helt ny form for liv, som naturen ikke har været i stand til at skabe. Det har videnskabsmænd derimod ved at ændre på arveanlæggene.¹²

I engelsk finder man en række beslægtede dannelser, bl.a. *geep* 'krydsning mellem får og ged' < *goat* + *sheep*; *liger* 'krydsning mellem en hantiger og en hundløve' < *lion* + *tiger*; *potato* 'krydsning mellem tomat og kartoffel' < *potato* + *tomato*; *shoat* 'd.s.s. geep' < *sheep* + *goat*; *tigon* 'krydsning mellem en hantiger og en hundløve' < *tiger* + *lion*.

Og i de internationale navngivningsregler for dyrkede planter (1980) finder man bl.a. følgende rekommandation:

Artikel 16. Det botaniske navn til en slægtsbastard der er opstået ved krydsning mellem kun to slægter består af et »slægtsnavn« *dannet ved sammenstilling af dele af de to forældreslægters navne*, foran hvilket anføres multiplikationstegnet ×, og bagefter følger så et latinsk kollektiv-epitet.¹³

Den videnskabelige betegnelse for kornsorten rughvede er således dannet efter dette blendlignende mønster: × *Tricale* eller × *Triticale rimpauii* < *Triticum* (hvede) + *Secale* (rug).

6. Afslutning

Dannelser af typen *kvæble* er kendetegnet ved at leddene er sammensmeltede snarere end sammenkædede. En sammenkædning af udtrykkene *kvæde* og *æble* giver enten *kvædeæble* eller *æblekvæde*, som ud fra en indholdsmæssig betragtning er lige gode, eller måske snarere lige dårlige, idet det jo er mest nærliggende at opfatte sidsteledet som kerneled. Sammensmeltningen eller fusionen af *kvæde* og *æble* udvisker ordets morfologiske struktur og sætter derved i en vis forstand fænomenet ledstilling ud af spillet. Fusionen af ordudtryk skal ses i relation til det grundlæggende linearitetsprincip, altså det forhold at to eller flere tegn-udtryk ikke kan realiseres simultant, men nødvendigvis følger efter hinanden og danner en kæde (jf. Saussure 1949: 103). Ordudtrykkene *kvæde* og *æble* kan, i modsætning til indholdsstørrelserne 'kvæde' og 'æble', umuligt realiseres simultant. Den intime forbindelse mellem konstituenterne der kan iagttages i *kvæble* og lignende dannelser, er formentlig det nærmeste man kan komme en simultan realisation af to tegnudtryk. Fusionen af udtryksstørrelser illustrerer en ekstrem udnyttelse af kontaktprikket: størrelser der hører sammen indholdsmæssigt, anbringes så nær ved hinanden som muligt (jf. Diderichsen 1962: 146).

Den intime forbindelse mellem udtryksstørrelserne i *kvæble* mfl. afspejler med andre ord en tilsvarende intim forbindelse mellem indholdsstørrelserne. Relationen mellem indholdsstørrelserne synes således at være af en anden art end den man finder i kopulative sammensætninger, altså forudsætningsfri forbindelse. I blends som *kvæble* mfl. og i sammensætninger som *fåreged* og *rughvede* består der snarere en art gensidig forudsætningsforbindelse mellem indholdsstørrelserne: i *kvæble* er

'kvæde' og 'æble' på én gang forudsættende og forudsatte, i *rughvede* er 'rug' og 'hvede' på én gang forudsættende og forudsatte osv. Det er denne indholdsmæssige relation der kan udtrykkes ikonisk ved en udtryksfusion.

Samme relationsart finder man i dannelser som fx *glokal*, *faktion* og *stagflation*, der ligeledes betegner et vekselvirkningsforhold mellem to indholdsmæssigt beslægtede størrelser. Det samme gælder muligvis mange af de sammensætninger som man traditionelt betegner som kopalative. Den form for sideordning man finder i adjektiviske kopalativsammensætninger, betegner således ifølge Aage Hansen (1967: 457) ikke blot tilstedeværelsen af de to forhold ordene hver for sig betegner; sideordningen betegner her en enhed, et fællesskab: »Et adjektiv som *døvtum* betegner altså ikke det samme som *døv* og *stum*, men den komplekse lidelse med de to faktorerers indbyrdes afhængighed«.

Noter

1. Se fx Faarlund mfl. 1997, Jarvad 1995, Leira 1992, Malmgren 1994, Rønhojd 1993, Telemann 1970, Thorell 1981.
2. Ellipsebasen behøver ikke at være et reelt foreliggende udtryk, idet også udtryk der med rimelighed kan opfattes som reduktioner af latente ord eller ordgrupper, kan betragtes som ellipser, nemlig som såkaldte ideelle ellipser (se fx Jørgensen 1970: 186).
3. Med *denotation* menes her den substantielle del af den betydning som en sproglig størrelse har i systemet, jf. Lyons (1995:79): »the denotation of an expression is invariant and **utterance-independent**: it is part of the meaning which the expression has in the language-system, independently of its use on particular occasions of utterance. Reference, in contrast, is variable and **utterance-dependent**«.
4. Dette semantiske kriterium medfører strengt taget at en række dannelser der hvad det udtryksmæssige angår, uden videre kan henføres til ellipserne, falder uden for definitionen. Det gælder bl.a. varemærker der er dannet ved afkortning af betegnelsen for den vare som de er registreret for, fx *Pamol* og *Setamol*, der begge er registreret for paracetamol (et smertestillende lægemiddel). *Pamol*, *Setamol* og *paracetamol* er ikke tegnvarianter på samme måde som fx *pils* og *pilsner*. De to varemærker er, sammen med bl.a. *Panodil* og *Pinex*, hyponymer til den generiske betegnelse *paracetamol* (jf. Schack 1998: 94-95).
5. Ordets første stavelse, *ve-*, står ifølge Levnedsmiddelinstituttet for *vegetabilsk fedt* i betydningen 'andre vegetabiliske fedtstoffer end kakaosmør'. (Kilde: Sprognævnets ordsamling).
6. *Sæt* er dannet ved en læserkonkurrence i ugebladet *Hver 8. dag* i 1899.

7. Denne funktion har de naturligvis til fælles med alle andre adjektiviske størrelser.
8. Jf. Ordbog over Danmarks Plantenavne (1959-1961) og ODS.
9. Jf. Asger Klougart mfl.: *Plantenavne – fra a til z* (1996).
10. Aarhuus Stiftstidende 31.3.1958, s. 6.
11. Jyllands-Posten 6.2.1981, s. 11.
12. Jyllands-Posten 12.12.1978, s. 4.
13. Citeret efter Johan Lange: *Navngivningsregler for dyrkede planter*. København 1986, s. 37 (min fremhævelse).

Litteratur

- Andersen, Vilhelm (1890-92): *Gentagelsen. En sproglig studie*, i: *Dania. Tidsskrift for folkemål og folkeminder*, 1. bind, s. 81-96 og 198-225.
- Algeo, John (1977): *Blends, a Structural and Systemic View*, i: *American Speech. A Quarterly of Linguistic Usage* 52, s. 47-64.
- Diderichsen, Paul (1962): *Elementær Dansk Grammatik*. 3. udg. København.
- Bauer, Laurie (1983): *English Word-formation*. Cambridge.
- Faarlund, Jan Terje mfl. (1997): *Norsk referansegrammatikk*. Oslo.
- Hansen, Aage (1967): *Moderne dansk*. 2. bind. København.
- Hjelmlev, Louis (1963): *Sproget. En introduktion*. København.
- Hundrup, Harald (1935): *Kontaminasjoner*, i: *Danske Studier* 1935, s. 59-75.
- Jespersen, Otto (1969): *Language. Its Nature, Development and Origin*. 14. udg. London.
- Jørgensen, Bent (1970): *Dansk gadenavneskik*. København.
- Jarvad, Pia (1995): *Nye ord – hvorfor og hvordan*. København.
- Lehrer, Adrienne (1996): *Identifying and interpreting blends: An experimental approach*, i: *Cognitive Linguistics* 7-4, s. 359-390.
- Leira, Vigleik (1992): *Ordlaging og ordelement i norsk*. Oslo.
- Lyons, John (1995): *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge.
- Malmgren, Sven-Göran (1994): *Svensk lexikologi. Ord, ordbildning, ordböcker och orddatabaser*. Lund.
- Møller, Kristen (1977): *Konverterede sammensætninger*, i: *Dialektstudier*, 4. bind, 1. halvbind, s. 110-160.
- Rønhovd, Jarle (1993): *Norsk morfologi*. Oslo.
- Saussure, Ferdinand de (1949): *Cours de linguistique générale*. 4. udg. Paris.
- Schack, Jørgen (1998): *Betydning og reference. Om varemærker og deres relation til kategorierne proprium og appellativ*, i: *Danske Studier* 1998, s. 87-102.
- Spang-Hanssen, Henning (1981): *SAMI. og andre initialord*, i: *SAMI*, 8, s. 5-32.
- Teleman, Ulf (1970): *Om svenska ord*. Lund.
- Thorell, Olof (1981): *Svensk ordbildningslära*. Stockholm.